

Taani kuninga asehaldur Konrad Preen ja Jüriöö ülestõus

Mihkel Mäesalu*

Jüriöö ülestõus on viimase 150 aasta jooksul niivõrd palju ajaloolaste ja ajalooarmastajate tähelepanu pälvinud, et näib, nagu ei saaks selle kohta enam midagi oluliselt uut välja selgitada. Viimane debatt ülestõusu sündmuste üle toimus aastail 2005–2006¹ ja seejärel on ajaloolased keskendunud eelkõige allikate eritlemisele.²

Kuigi ülestõus sai alguse Taani kuninga valdustes, on seda eelkõige käsitletud „eestlaste“ ja „sakslaste“ vastasseisuna, milles Taani kuningal ja tema Põhja-Eesti asehalduril puudus peaaegu igasugune roll. Kui aastatel 1340–1343 asehalduri ametis olnud Konrad Preeni ülestõusu kontekstis üleüldse mainitakse – mitmed ajaloolased ei tee sedagi³ –, siis üksnes põgusalt, osutades tõigale, et Saksa ordu olevat asehalduri juba enne ülestõusu puhkemist vangistanud.⁴ Konrad Preeni vangivõtmist on seni tõlgendatud vaid näitena

* Mihkel Mäesalu (1985), PhD, Tartu Ülikool, teadur, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2-217, Tartu, mihkel.maesalu@ut.ee

¹ E. Tarvel. Saarlaste jaagupipäeva ülestõus 1343. aastal. – Tuna 2005, nr. 2, lk. 10–13; S. Vahre. Jaagupipäeva asjus. – Tuna 2006, nr. 1, lk. 30–32.

² S. Vahre. Die Briefe an den Papst über den Estenaufstand 1343. – Forschungen zur baltischen Geschichte 1 (2006), lk. 45–55; A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke. Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion. – M. Thumser (hrsg.). Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Berlin: Lit Verlag, 2011 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18), lk. 11–58; M. Olivier. Zwei Exzerpte aus der „Jüngeren Livländischen Reimchronik“ des Bartholomaeus Hoeneke? – B. Jähnig, A. Mentzel-Reuters (hrsg.). Neue Studien zur Literatur im Deutschen Orden. Stuttgart: Hirzel, 2014 (Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur, Beihefte 19), lk. 289–310; A. Selart. Kas Bartholomäus Hoeneke „Livismaa noorem riimkroonika“ on Jüriöö ülestõusu ajaloo allikas? – Tuna 2015, nr. 2, lk. 28–32.

³ F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1973 [Gotha 1877], lk. 67–73; E. Seraphim. Livländische Geschichte von der „Aufsiegelung“ der Lande bis zur Einverleihung in das russische Reich. Ein Hausbuch. I Band. Die Zeit bis zum Untergang livländischer Selbstständigeigt. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage. Reval: Kluge, 1897, lk. 137–145; H. Kruus. Eestlaste vabadusvõitlus 1343–1345. – H. Kruus (toim.). Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, lk. 120–140; S. Vahre. Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1/1956, lk. 66–74; A. Vassar. Miks Eesti talurahvasõda 1343. aastal puhkes teatud tähtpäevadel? – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1/1956, lk. 75–79; C. A. Christensen. Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for slaget af Estland i 1346. – Historisk Tidsskrift, 11. række 5. binds 4. hefte (1958), lk. 381–428; E. V. Saks. Eesti soost vasallkond taaniaegsel Virumaal. Jüriöö mäss. Revideerivad seisukohti ürikute alusel. Philadelphia – Wilmington: Korporatsioon Rotalia BWV allkoondis, 1971; S. Jakobsson. Esternas uppror 1343. Uppsala, 1989; T. Lukas. Jüriöö võimalused. – Akadeemia 1993, nr. 5, lk. 691–698; H. von der Mühlen. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Seltständigkeit (etwa 1180–1561). – G. von Pistolcors (hrsg.). Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder. Berlin: Siedler, 1994, lk. 74–78; I. Leimus. Kes võitis Jüriöö? – Ajalooline Ajakiri 2001, nr. 3, lk. 39–54; J. H. Lind, C. S. Jensen. K. V. Jensen. A. L. Bysted. Taani ristisõjad – sõda ja misjon Läänemere ääres. Tallinn: Argo, 2007, lk. 332–333; J. Kreem. Der Aufstand in der Georgsnacht 1343. – K. Brüggemann, D. Henning, K. Maier, R. Tuchtenhagen (hrsg.). Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. Bd. 1. Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters. Stuttgart: Hiersemann, 2018, lk. 384–385; E. Tarvel. Eesti rahva lugu. Tallinn: Varrak, 2018, lk. 73–80; J. Kreem. Tallinn Taani ajal. – T. Kala, T. Tamla (toim.). Tallinna ajalugu I. 1561. aastani. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk. 169–173.

⁴ K. Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte der Jahre 1332–1346. – Hansische Geschichtsblätter 8 (1878), lk. 85; A. von Gernet. Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels. Erstes Heft. Die Harrisch-Wirische ▶

Saksa ordu sekkumisest Põhja-Eesti siseasjadesse; osutusena ordu mõjule piirkonnas ja sealsete arengute pingsale jälgimisele ülestõusule eelnenud ajal. Üksnes Taani ajaloolane Niels Skyum-Nielsen andis mõista, et asehalduri vangistamine võis olla seotud Saksa ordu ülimalt kiire valmisolekuga ülestõus maha suruda.⁵ 1981. aasta suvel peetud ettekandes, mis jäi tema ootamatu surma tõttu artiklikis vormimata, pidas Skyum-Nielsen asehalduri vangistamist vaieldamatult üheks ülestõusu puhkemisele kaasa aidanud teguriks.⁶ Kummalisel kombel on vaid Uku Masing süvitsi eritlenud Preeni vangistamise tagamaid ja selle seoseid Jüriöö ülestõusuga.⁷ Masingu nägemus ülestõusust ja Taani administratsiooni rollist selles on täiesti ebausutav,⁸ mistõttu on asehalduri vangistamisega seotud problemaatika jäänud rahuldava käsitlusetta.

Käesoleva artikli fookuses on Taani asehalduri roll Põhja-Eestis puhkenud ülestõusu eeltoos ja tema vangistamise seosed ülestõusu mahasurumisega. Ma tulen välja kahe seisukohaga, mis muudavad senist nägemust Jüriöö ülestõusu põhjustest ja sündmustikust. Esiteks osutavad allikad, et Taani kuninga asehaldur Konrad Preen kogus ülestõusule eelnenud aastatel Põhja-Eestist erakorralisi makse. Senine nägemus ülestõusu põhjustest toob peamiste aspektidena välja ühelt poolt rahulolematuse peamiselt saksakeelse eliidi mõjupositsiooni ja omavolitamise ning teiselt poolt Taani kuninga plaani müüa Põhja-Eesti Saksa ordule ja Rootsi kuninga huvi piirkonna vastu, mis tingis poliitilise ebastabiilsuse. Valitseva narratiivi järgi oli asehalduri võimupositsioon Põhja-Eestis ülestõusule eelnenud aastatel nõrk ning Taani kuningas olevat juba ammu otsustanud piirkonna maha müüa. Selles olukorras olevat harjulased näinud võimalust oma maa saatuses kaasa rääkida ja tõusnud 1343. aastal üles.⁹ Käesolevas artiklis väidan seevastu, et asehalduri positsioon oli tugev, sest see toetus Põhja-Eesti mõjukate kuninglike vasallide soovile veenda kuningat piirkonda mitte maha müüma. Ka kuningas ise näib olevat enne ülestõusu olnud müügi osas kõhklev. Niisiis ei ole selget alust rääkida poliitilisest võimuvaakumist Põhja-Eestis ülestõusu eel. Erakorralist maksustust võib selles kontekstis pidada oluliseks või isegi määravaks stiimuliks ülestõusu puhkemisele Taani võimualal.

► Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade. Reval: Kluge, 1893, lk. 19; J. Luiga. Eesti vabadusvõitlus 1343–1345: Harju mäss. Tallinn: Olion, 2003 [Tallinn, 1924], lk. 219; S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa. Lund: Skånska Cetrallytryckeriet, 1962, lk. 119; S. Vahtre. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk. 66; S. Vahtre. Kuningamehed ja Jüriöö ülestõus. – Vikerkaar 1993, nr. 4, lk. 58; A. Selart. Võitlus esivõimu pärast: 1300–1400. – A. Selart (toim.). Eesti ajalugu. Kd. 2. Eesti keskaeg. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia instituut, 2012, lk. 149. Erandiks on P. P. Rebane. Jüriöö Mäss (St. George's Night Rebellion). – A. Ziedonis jr., W. L. Winter, M. Valgemäe (eds.). Baltic History. Columbus (Ohio): Association for the Advancement of Baltic Studies, inc., 1974 (Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies 5), lk. 47 märkus 38 (Rebane dateerib asehalduri vangistamise aastatesse 1343–1344) ning A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg. Narva, 1936 (Narva Ajaloo Seltsi toimetised 1), lk. 14 (Süvalepa järgi vangistati Konrad Preen alles 1344. aastal).

⁵ N. Skyum-Nielsen. Estonia under Danish rule. – N. Skyum-Nielsen, N. Lund (eds.). Danish Medieval History. New Currents. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1981, lk. 129.

⁶ N. Skyum-Nielsen. Die Dänisch-Deutschen und Finnisch-Schwedischen Interessen wegen der Bauernerhebung in Estland (Jüriöö mäss) in 1343. – Konverentsil „Sixth Conference on Baltic Studies in Scandinavia“ (5.–8. juuni 1981, Stockholm) peetud ettekande masinakirjaline käsikiri käsitsi tehtud paranduste ja täiendustega. – Tartu Ülikooli Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, fond 186 (Sulev Vahtre isikuarhiiv), säilik 60 (Der Estenaufstand 1343–1345 und Skandinavien: ettekanne ja töömaterjalid. [Tartu]; Tallinn, 1981, 140 l. Saksa, eesti ja inglise k.), lk. 106–107.

⁷ U. Masing. 1343: Vaskuks ja vikaaria Lohult. Toim. J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2002.

⁸ T. Lukas. Jüriöö võimalused, lk. 693; J. Kivimäe. Uku Masingu visioon Jüriööst. – U. Masing. 1343. Vaskuks ja vikaaria Lohult, lk. 221–237; S. Vahtre. Roimarite valmistatud ajalugu? Jüriöö ülestõusu uurimise metoodikast. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994–1999 (2002), lk. 162–164.

⁹ S. Vahtre. Jüriöö, lk. 43–45, 91–92; I. Leimus. Kes võitis Jüriöö?, lk. 40–50; A. Selart. Võitlus esivõimu pärast, lk. 146–149; J. Kreem. Der Aufstand in der Georgsnacht 1343, lk. 384–385; E. Tarvel. Eesti rahva lugu, lk. 76; J. Kreem. Tallinn Taani ajal, lk. 170–173.

Teiseks väidan, et Saksa ordu Liivimaa haru vangistas asehaldur Konrad Preeni alles ülestõusu puhkemise järel. See võis juhtuda oletatavalt 4. mail 1343 Paides ülestõusu liidrite ja Tallinna piiskopiga peetud läbirääkimiste käigus, millest võis osa võtta ka asehaldur. Preeni vangistamise põhjuseks võib pidada Liivimaa maameistri (1341–1345) Burchard von Dreilebeni kavatsust kasutada ülestõusu mahasurumist ära Taani võimu aluse Põhja-Eesti hõivamiseks. Eeldatavasti oli see seotud alates 1340. aastast Taani kuninga, Brandenburgi markkrahvi ja Saksa ordu vahel peetud kõnelustega Põhja-Eesti müümisest Saksa ordule, mis sai teoks 1346. aastal. Asehalduri vangistamine Jüriöö ülestõusu algfaasis ei anna küll alust väita, et Saksa ordu oleks ülestõusu puhkemise provotseerinud, kuid osutab selgelt, et ordumeister rakendas ülestõusu mahasurumise oma poliitiliste eesmärkide teenistusse.

Asehaldur Konrad Preen ja Valdemar IV võimu kehtestamine Põhja-Eestis

Valdemar IV (1340–1375) valimisega Taani kuningaks 1340. aasta 24. juunil lõppes kaheksa aastat kestnud interreegnum Taani kuningriigis. Vastse kuninga võimuala piirdus esialgu vaid väikese osaga Jüütimaast, ülejäänud kuningriigi oli tema onu Erik VI Menvedi (1286–1319) ja isa Kristoffer II (1320–1326 ja 1329–1332) valitsemisajal välja panditud. Ainsaks erandiks oli Põhja-Eesti. Seejuures näib, et Valdemar oli kehtestanud oma võimu Põhja-Eesti üle juba rohkem kui aasta enne oma valimist Taani kuningaks.

1339. aasta 9. mail andis Tallinnas välja üriku viitse-asehaldur (*vicecapitaneus*) Berthold von Lechtes.¹⁰ Et seesama mees oli 1338. aasta 12. märtsil veel lihtsalt üks Taani kuninga Eestimaa nõunikest,¹¹ pidi ta viitse-asehalduriks saama millalgi nende kahe kuupäeva vahelisel ajal. Brandenburgi markkrahvi juures pagenduses viibinud Valdemar IV tõstatas oma taotluse Taani troonile 1338. aasta 9. mail, kusjuures sel ajal viibis tema lähikonnas ka Saare-Lääne toomskolastik ning Aarhusi ja Tallinna toomhärja Johann von Wesenberg¹², kes võis kuuluda Põhja-Eesti Wesenbergide vasallisuguvõssa.¹³ Vaid kuu aega hiljem, 10. juunil 1338, võttis Valdemar kasutusele Eestimaa hertsogi tiitli.¹⁴ Põhja-Eesti asehalduri nimetas ametisse kuningas.¹⁵ Kristoffer II surma järel 1332. aastal pani asehaldur Marquard Breide oma ameti maha¹⁶ ning järgnenud interreegnumi perioodist pole teada ühtegi asehaldurit ega viitse-asehaldurit. Kui 1339. aasta kevadel oli Tallinnas taas ametis viitse-asehaldur, siis pidi ta olema oma volitused saanud kas otse Valdemari käest või mõne meile teadmata asehalduri kaudu. Järelikult oli Põhja-Eesti hiljemalt 1339. aasta kevadeks Valdemari valitsuse all.

Konrad Preen oli Põhja-Eesti asehalduri ametis hiljemalt 1340. aasta 30. juulist.¹⁷ Ta oli

¹⁰ TLA.230 (Tallinna Magistraat), 1-I. 115; G. von Hansen. Tallinna linna arhiivi kataloog. Teine, ümbertõetatud ja täiendatud väljaanne, korraldanud O. Greiffenhagen. III. jagu: ürikute regestid ja registrid. Tallinn, 1926, nr. 115; Diplomatarium Danicum. 2. række (DD 2), Bd. 1–12. Udg. af Franz Blatt, Gustan Hermansen *et al.* København: Munksgaard, 1938–1960, siin Bd. 12, nr. 158.

¹¹ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage (AR), Bd. 1. Bearb. von O. Stavenhagen, L. Arbusow jun. Riga: Deubner – Jonck & Poliewsky – Bruhns 1907–1933, nr. 29c; DD 2/12, nr. 73.

¹² DD 2/12, nr. 82.

¹³ M. Maasing. The Formation, Establishment and Personal Networks of Livonian Cathedral Chapters, 1190–1350. – A. Selart (ed.). Changing Aliens, Changing Natives. Baltic Crusades and societal innovation in medieval Livonia. (Ilmumas.) Vrd. P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. Kopenhagen – Reval: Hagerup – Wassermann, 1933, lk. 742–743 ja 925.

¹⁴ DD 2/12, nr. 92.

¹⁵ F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, lk. 101–102.

¹⁶ DD 2/11, nr. 155: *defuncto illustri principe domino Cristofforo quondam rege Dacie dum dominus Marquardus Breyde miles castra que eisudem regis nomine teneuerat in Estonia resignaret*; Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Erste Reihe. Bd. 1–14. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, *et al.* Reval, etc.: Kluge und Ströhm, etc., 1853–2020, siin Bd. 2, nr. 763.

¹⁷ Diplomatarium Danicum 3. række (DD 3), Bd. 1–9. Udg. af C. A. Christensen, Herluf Nielsen, Peter Jørgensen. København: Munksgaard – Reitzel, 1958–1982, siin Bd. 1, nr. 59; LUB 2, nr. 792.

Mecklenburgi päritolu alamaadlik,¹⁸ kes viibis nii Kristoffer II,¹⁹ kui ka Valdemari vanema venna, 1334. aastal Holsteini krahvide kätte vangi langenud junkur Otto lähikonnas.²⁰ Põhja-Eestiga olid tal ka teatavad perekondlikud sidemed. 1314. aastast on teada Taani kuninga Põhja-Eesti vasall Gottschalk Preen,²¹ kes oli oletatavasti Konradi sugulane.²² Kuna 1314. aasta teade on Gottschalk Preeni ainus mainimine seoses Põhja-Eestiga, on täiesti mõeldav, et Gottschalk Preen ei elanudki ise Eestis. Kuigi Konradi ametiaega asehaldurina on vahel dateeritud aastatega 1340–1341,²³ osutavad allpool lähemalt käsitletud allikad, et ta jätkas selles ametis kuni 1343. aastani ning lahkus Eesti aladelt alles 1344. aastal.

Erakorralised maksud

Troonile tõustes seadis Valdemar IV eesmärgiks osta oma kuningriik pandivaldajate käest välja. Selle sihi teostamiseks kogus ta oma valitsemisaja algusest peale regulaarselt erakorralisi makse.²⁴ Mõningad teated osutavad erakorraliste maksude kogumisele ka Taani võimu aluses Põhja-Eestis asehaldur Konrad Preeni ametiajal. Nimelt kaebasid Valkena ehk Kärkna, Padise ning Gudvalla ehk Roma tsistertslaste kloostrite abtid ja mungad 1341. aasta algul paavstile, et Taani asehaldur nõuab neilt 400 Riia hõbemarga suurust maksu. Kloostrid ei olnud nõus maksu tasuma, mispeale hõivas asehaldur „maksu ettekäändel“ ja selle neilt „väljapressimiseks“ kolme kloostrit Põhja-Eesti valdused ja inimesed. Viimaste all peeti arvatavasti silmas kloostrit valduste elanikke, eelkõige sealseid talupoegi. Kloostrid palusid abi Saksa ordu Liivimaa harult, kelle vahendusel sõlmiti asehalduriga ajutine lepitus, mis võimaldas esitada asehalduri peale kaebuse paavsti kuurias. Paavst Benedictus XII palus 1341. aasta 9. veebruaril Saksa ordu Liivimaal jätkata kloostrite toetamist selles küsimuses ning kirjutas sama aasta 20. aprillil ka Taani asehaldurile, kutsudes teda üles loobuma kiriku vabadusi rikkuva maksu nõudmisest kloostritelt.²⁵ Lähema teabe puudumise tõttu jääb tüli edasine kulg hämaraks. Kui eeldada, et Saksa ordu ja paavsti sekkumise tulemusena loobus asehaldur kloostrite maksustamisest,²⁶ siis selle kohta puudub igasugune tugi allikates. Sama hästi võisid kloostrid Taani administratsiooni survele järele anda ja maksustuse asjus asehalduriga kokkuleppele jõuda.

¹⁸ Preenide suguvõsa oli suhteliselt arvukas ja Konrad oli perekonnas populaarne nimi. Mecklenburgisches Urkundenbuch (MUB). Bd. 1–24. Hrsg. von dem Verein für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde. Schwerin, 1863–1913, siin Bd. 10, lk. 507–511 järgi mainitakse aastatel 1300–1350 kokku kuni kümnet erinevat Konrad Preeni nime kandnud meest.

¹⁹ DD 2/10, nr. 171–172.

²⁰ DD 2/11, nr. 70–73.

²¹ DD 2/7, nr. 163.

²² Konradil oli vend nimega Gottschalk (MUB 7, nr. 4848), kuid et tegemist oli Preenide suguvõsas veelgi populaarsema nimega kui Konrad (MUB 10, lk. 508–510), siis jääb nende kahe Preeni täpsem sugulusaste lahtiseks. Vrd. P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, lk. 895.

²³ F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, lk. 369; T. Kala, T. Tamla (toim.). Tallinna ajalugu I. 1561. aastani. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk. 366.

²⁴ N. Skyum-Nielsen. König Waldemar V. Atterdag von Dänemark. Persönlichkeit und Politik. – Hansische Geschichtsblätter 102 (1984), lk. 5–20, siin lk. 11; N. Bracke. Die Regierung Waldemars IV. Eine Untersuchung zum Wandel von Herrschaftsstrukturen im spätmittelalterlichen Dänemark. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, 1999 (Kieler Werkstücke, Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte 21), lk. 25, 31–37, 117–118, 155–156; M. Venge. Dansk skattheorie II. Danmarks skatter i middelalderen 1340–1536. København: Told- og Skattheoretisk Selskab, 2004, lk. 20–39; N. Hybel, B. Poulsen. The Danish Resources c. 1000–1550: Growth and Recession. Leiden – Boston: Brill, 2007 (The Northern World 34), lk. 311.

²⁵ DD 3/1, nr. 143 ja 164. Kirjad on publitseeritud ka LUB 2, nr. 799 ja 804, kuid mitte algupärandi, vaid Thomas Hiärni ära kirja põhjal.

²⁶ J. Luiga. Eesti vabadusvõitlus 1343–1345, lk. 218–219; N. Skyum-Nielsen. Die Dänisch-Deutschen und Finnisch-Schwedischen Interessen wegen der Baurenerhebung in Estland (Jüriöö mäss) in 1343, lk. 108.

Taani kuningad andsid kõrgvaimulikele, kloostritele ja ülikutele vabastusi korralistest maksudest, mis hõlmasid ka kõiki nende sõltlastest talupoegi, kuid erakorraliste maksude puhul need privileegid ei kehtinud. Erakorralisi makse koguti kõigilt ilmikutelt ja vaimulikelt, kuid kaubalinnu ja maaelanikke maksustati eraldi alusel. Maaelanikkonna erakorralisel maksustamisel oli 13.–14. sajandi Taanis kasutusel mitu moodust. Levinuim oli nn. adraraha ehk kindel rahasumma iga adramaa kohta. 1317. aastal seevastu koguti kõigilt ilmikutelt ja vaimulikelt ilmalikku kümnist.²⁷ Valdemar IV aegsete erakorraliste maksude näol võis tegemist olla adrarahaga, oletatavalt 1 hõbemark talu kohta, kuid see ei pruukinud olla ainus maksustuse viis.²⁸ Näiteks kogus kuningas 1352. aastal Sjællandil saarel erakorralisi makse iga veise pealt ja kohustas kõiki talupoegi tegema kaks korda aastas 14 päeva teotööd kuninga heaks.²⁹

Eeldatavasti kogus ka asehaldur Konrad Preen erakorralist maksu Põhja-Eestis samadel alustel kui Taani kuningriigi põhialadel. Seega oleks ekslik arvata, et Konrad Preen nõudis seda üksnes Padise, Valkena ja Gudvalla kloostrite valdustest.³⁰ Taani erakorraliste maksude eeskujul võib maksukohuslasteks pidada kogu Taani Eestimaa valduste elanikkonda, nii talupoegi, linnaelanikke, vasalle kui ka vaimulikke ja munki. 1342. aastal oli neljateistkümmel Tallinna kodanikul – mida Paul Johansen on pidanud erakordselt suureks arvaks – raskusi oma kodanikumaksu tasumisega raele.³¹ Kas neid raskusi saab seostada erakorralise maksu või hoopis aastatel 1341–1343 Läänemeres väldanud sõjategevusega Taani ja Rootsi ning Norra kuningate, Põhja-Saksa hansalinnade ja Holsteini krahvide vahel, jääb kahjuks ebaselgeks.

Erakorralisi makse kehtestati keskaegses Taanis piirkondlikel tingidel ja selleks oli vaja kohalike ülikute ja kõrgvaimulike nõusolekut. Valdemar IV ajal näib olevat selleks piisanud üksikute kõige mõjukamate ülikute heakskiidust.³² Põhja-Eesti puhul vajasis erakorralised maksud arvatavasti Eestimaa kuninglike nõunike ja Tallinna piiskopi, võib-olla ka kuninglike vasallide ja Tallinna linna heakskiitu.

Kuninglikke nõunikke ja mõjukamaid vasalle võib pigem pidada erakorraliste maksude toetajateks. Näidates Valdemar IV-le, et ta võib oma keerulises finantsolukorras toetuda Põhja-Eestist saadavale sissetulekule, võisid nad loota veenda teda loobuma plaanist võõrandada piirkond Saksa ordule. Valdemari võimulesaamine Taanis toimus suuresti Brandenburgi markkrahvi Ludwigi (1323–1351) ja viimase isa, keiser Ludwig IV (1314–1347, keiser aastast 1328) diplomaatilisel ja sõjalisel toel. Vastutasuks pidi Valdemar töötama, et ta maksab ära oma õe Margrete, markkrahvi Ludwigi abikaasa kaasavara – 12 000 hõbemarka. Kuna Valdemaril raha ei olnud, nõustus ta heaks kiitma oma vanema venna, 1334. aastal Holsteini krahvide kätte vangi langenud junker Otto 1333. aasta otsuse loovutada kaasavara asemel markkrahvile Põhja-Eesti. Ludwig ei olnud Põhja-Eesti valitsemisest huvitatud, vaid lootis selle Saksa ordule maha müüa. Ordu omakorda ei tahtnud aga osta valdust mitte markkrahvi, vaid ikkagi Taani kuninga käest. 1341. aasta kevadel oli jõutud juba niikaugemale, et mark-

²⁷ N. Hybel, B. Poulsen. *The Danish Resources c. 1000–1550*, lk. 309–312; N. Hybel. *The Nature of Kingship c. 800–1300: The Danish Incident*. Leiden – Boston: Brill, 2018, lk. 251–256.

²⁸ M. Venge. *Dansk skatthehistorie II*, lk. 24, 28 ja 32–33.

²⁹ Samas, lk. 35–37.

³⁰ N. Skyum-Nielsen. *Die Dänisch-Deutschen und Finnisch-Schwedischen Interessen wegen der Baurenerhebung in Estland (Jüriöö mäss) in 1343*, lk. 108. Autor ei seosta aga erakorralisi makse ülestõusu puhkemisega. Vrd. W. Schmidt. *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 29–30 / 1939–1940 (1941), lk. 1–286, siin lk. 80. Selle autori järgi piirdus maks üksnes nelde kolme kloostrivaldustega. Vt. ka J. Luiga. *Eesti vabadusvõitlus 1343–1345*, lk. 100 ja 218–219. Luiga arvates oli küsimuseks hoopis see, et Saksa ordu takistas asehalduril kloostritelt makse koguda. Maksustuses ei näinud Luiga midagi erakordset ega pööranud sellele lähemat tähelepanu.

³¹ Tallinna märkmeteraamatud 1333–1374. *Libri de diversis articulis 1333–1374*. Toim. P. Johansen. Tallinn, 1935 (*Tallinna Linnaarhiivi Toimetised* 8), lk. xxiv; S. Vahtre. *Jüriöö*, lk. 48.

³² W. Christensen. *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1974 [København, 1903], lk. 530–532; M. Venge. *Dansk skatthehistorie II*, lk. 27–29 ja 36–37.

krahvi lähikonnas oli koostatud müügiüriku kavand, kuid tehing jäi tollal lõpuni viimata.³³ Põhja-Eesti vasallid olid teinud ka varem Taani kuningale erakorralisi makseid. Nii olid nad töotanud maksta Erik VI Menvedile (1287–1319) 2000 hõbemarka. Selle kohustuse täitsid nad lõplikult alles järgmise Taani kuninga Kristoffer II ees, kelle käest nad said 1329. aastal ka üriku, milles ta töötas mitte kunagi Eestimaad Taani kroonist võõrandada.³⁴

Taani põhialadel kogusid erakorralisi makse kuninga foogtid, kuid mõningatel juhtudel olid kaasatud ka mõjukate piirkondlike maavaldajate teenistuses olnud isikud.³⁵ Kes konkreetselt Konrad Preeni ajal Põhja-Eestis erakorralisi makse kogumas käisid, ei ole teada. Küll aga ei saa välistada, et vasallid võisid olla mingil moel maksude kogumisse kaasatud. Täitsid nad ju asehalduri volitusel mitmeid erinevaid ülesandeid ja osalesid seega kuningliku administratsiooni toimimises.

Niisiis oli Taani kuningas Valdemar IV 1340. aastal kehtestanud Põhja-Eestis erakorralise maksu, mida koguti arvatavasti kuni ülestõusu puhkemiseni. See erakorraline maks võis tekitada vastuseisu või vähemalt vastumeelsust mitte üksnes eespool mainitud kolme kloostrit abtides ja munkades, vaid ka paljude Põhja-Eesti elanike seas. Seejuures on täiesti mõeldav, et kroonikates ülestõusu põhjuseks toodud eestlaste rõhumine Taani kuninga vasallide poolt võib osutada muu hulgas ka neile erakorralistele maksudele. Kõige selgemini viitab sellele Marburgi Wigandi kroonika, mille järgi „rõhusid rüütliid ja kuninga vasallid elanikke nii suurte koormiste ja sundusega, et need ülemäärases mures ja valus kaebust tõstsid [Saksa ordu Liivimaa haru – M. M.] meistriile ja vendadele“.³⁶ Nad saatsid ka saadikud Taani kuninga juurde „küsima, kas ta tahab neid kaitsta nii ränga rõhumise vastu, sest et pigem tahavad nad surra kui nii raske ikke all elada“.³⁷ Kui kloostrid püüdsid Saksa ordu kaasabil mõjutada Taani administratsiooni Põhja-Eestis kloostrite valdusi maksustusest säästma, siis võib arvata, et ka teised maksustuse vastased võisid samas küsimuses ordu poole pöörduda. Ka saatkonna saatmine kuninga juurde palvega vähendada maksukoormust tundub palju mõistetavam kui eeldus, et kaevati ainuüksi vasallide omavoli üle.

Valdemar IV juures käinud saatkond oli Marburgi Wigandi järgi otseselt seotud ülestõusu puhkemisega. Kahjuks on see koht kroonikas mitmeti mõistetav. Teatavasti on algupärandsid 14. sajandi lõpus kirjutatud ülemaasakeelsest värsskroonikast säilinud vaid üksikud fragmendid ning 15. sajandi keskpaigast pärinev proosatoõlge ladina keelde.³⁸ Tõlkija Konrad Gesselen on algupärandi andnud edasi lühendatult, keskendudes põhisisule ja jättes välja tema jaoks ebaolulisi detaile.³⁹ Gesseleni tõlkes on arutluse all olev lause sõnastatud järgmiselt: *Dicta*

³³ C. A. Christensen. Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for slaget af Estland i 1346, lk. 404–416; S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 111–117; I. Leimus. Kes võitis Jüriöö?, lk. 42–47.

³⁴ DD 2/9, nr. 195 ja 427–428; DD 2/10, nr. 34 ja 152; LUB 2, nr. 713, 730–731 ja 737; F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, lk. 57–58 ja 207–208; N. Skyum-Nielsen. Estonia under Danish rule, lk. 128.

³⁵ M. Venge. Dansk skatthehistorie II, lk. 23–25, 28–29 ja 37.

³⁶ S. Vahtra. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas: Tekstikriitiline arutus. – Akadeemia 1998, nr. 10, lk. 2494.

³⁷ Samas, lk. 2495.

³⁸ Die Chronik Wigands von Marburg. Originalfragmente, lateinische Uebersetzung und sonstiger Ueberreste. Hrsg. von T. Hirsch. – Scriptores rerum Prussicarum 2, Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig: Hirzel, 1863, lk. 429–662; Zwei Fragmente der Reimchronik Wigands v. Marburg. Hrsg. von T. Hirsch. – Scriptores rerum Prussicarum 4, Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig: Hirzel, 1870, lk. 1–8; Ein Fragment der Reimchronik Wigands von Marburg. Hrsg. von Udo Arnold. – Scriptores rerum Prussicarum 6, Hrsg. von W. Hubatsch, U. Arnold. Frankfurt am Main: Minerva, 1968, lk. 44–49.

³⁹ K. Kwiatkowski, E. Kubicka. Was kann die Translationswissenschaft über Konrad Gesselens Übersetzung der Reimchronik Wigands von Marburg sagen? – M.-L. Heckmann, J. Sarnowsky (hrsg.). Schriftlichkeit im Preussenland. Osnabrück: Fibre, 2020 (Tägungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung 30), lk. 312–354.

*quoque legacio protracta fuit, in quo populus est deceptus; unte multa mala orta sunt, puta: occisiones militum, servorum, liberorum et omnium.*⁴⁰ Sulev Vahtre tõlkis selle eesti keelde nii: „Mainitud saatkonna saatmine tuli avalikuks, mistõttu rahvas sai petetud; see tõi kaasa palju õnnetusi, kui vaid nimetada: rüütelite, sõjasulaste, laste tapmised, üldse tapatalgud.“⁴¹ Keskaegses ladina keeles ei olnud verbi *protrahere* tähenduseks mitte „avalikuks tulema“, vaid hoopis „venima“, „edasi lükkama“, „esile tooma“, „kellegi palge (või kohtu) ette kutsuma“, „millekski kohustama“, aga muu hulgas ka „joonistama“.⁴² Seega võib kahelda, kas rahvas sai ikka petetud saatkonna avalikuks tulemise tõttu. Pigem osutas kroonik saatkonna saatmise edasilükkumisele või selle venimisele; tõigale, et saatkonna naasmine kuninga õukonnast võttis oodatust kauem aega. Välistada ei saa ka võimalust, et rahvas pettus saatkonnas endas (*legacio [– –] in quo populus est deceptus*), teisisõnu selle tulemusel.

Erakorraliste maksudega rahulolematud isikud ei saanud olla pelgalt talupojad, vaid nende seas pidi olema ka harjulastest ülikuid ja arvatavasti ka vaesemaid või vähem mõjukaid vasallkonna liikmeid. Laias laastus võisid nende ringi kuuluda kõik, kelle jaoks oli täiendav maksustus suuremaks probleemiks kui Põhja-Eesti lahutamine Taani kroonist. Eestimaa mahamüümise vastu seisid arvatavasti esmaajoones vasallkonna mõjukaim osa. Siiski oleks ekslik pidada erakorralist maksustamist ülestõusu ainsaks põhjuseks ning samastada ülestõusnuid ja maksustuse vastaseid. Maksude vastu protestinud tsistertslased olid ju samamoodi ülestõusnute sihtmärgiks kui maksustust pooldanud vasallid. Küll aga võib arvata, et täiendav maksustus võis olla stiimuliks, mis ajendas niigi rahulolematuid ühiskonnagruppe ülestõusule. Kui maksukoormuse vähendamine diplomaatiliste vahenditega ebaõnnestus, siis otsustas just see grupp haarata relvad ja kukutada Taani võim Põhja-Eestis.

Välispoliitiline situatsioon 1343. aasta kevadel oli eduka ülestõusu jaoks ülimalt soodne. Taani kuningas Valdemar IV ja Vendimaa hansalinnad, keda toetas sõjaliselt ka Brandenburgi markkrahv Ludwig, olid alates 1341. aastast sõjas nii Holsteini krahvide kui ka Rootsi ja Norra kuningaga Magnusega. Kuigi rahuläbirääkimised Valdemari ja Magnuse vahel algasid juba 1342. aasta hilissügisel, sõlmiti rahuleping alles 1343. aasta augusti alguses. Sõda Holsteini krahvidega kestis aga läbi 1343. aasta, kusjuures peamiseks lahingutandriks oli Sjælland saar.⁴³ Ka Taanile kuulunud Põhja-Eesti ning Rootsi võimu all olnud Soome pidid olema omavahel sõjaseisukorras. Sõlmis ju Soome asehaldur 1343. aasta mais Eestimaa kuninglike nõunike ja Tallinna linnaga vaheahu.⁴⁴ Alates 1341. aastast olid Taani võimuala Põhja-Eestis, Saksa ordu Liivimaa haru, Tartu piiskopkond ja Riia peapiiskopkond sõjas Pihkvaga. Kõige intensiivsem oli sõjategevus just 1342. aastal, mil Pihkva väed põletasid maha Narva asula⁴⁵ ning Põhja-Eesti väed osalesid koos Saksa orduga ühel suuremal sõjaretkel Pihkvamaale, kuid korraldasid ka väiksemaid sõjalisi operatsioone teisel pool Narva jõge ning Peipsi järve idakaldal asunud Pihkva külade vastu.⁴⁶ Mainimata ei saa jätta ka keskaegse Liivimaa püsi-

⁴⁰ Die Chronik Wigands von Marburg, lk. 501.

⁴¹ S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, lk. 2495.

⁴² E. Habel, F. Gröbel, H.-D. Heimann (hrsg.). *Mittelateinisches Glossar, unveränderter Nachdruck. Mit einer neuen Einführung versehener, im Wörterbestand unveränderter Nachdruck der 2. Auflage 1959.* Paderborn: Schöningh, 2008 (Uni-Taschenbücher Geschichte 1551), lk. 318; J. F. Niermeyer. *Mediae latinitatis lexicon minus.* Ed. by C. van de Kieft. Leiden – New York – Köln: Brill 1993, lk. 867; *Dictionary of Medieval Latin from British Sources Online* (<http://clt.brepolis.net/dmlbs/Default.aspx>).

⁴³ S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 62–106.

⁴⁴ DD 3/1, nr. 324.

⁴⁵ Narva staatus linnana enne aastat 1345 on ebaselge. Vt. A. Süvalep. Narva ajalugu I, lk. 13–19; J. Kivimjõe. *Byla li Narva gorodom-filialom Tallina v srednie veka? – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused* 29 (1980), lk. 117–120.

⁴⁶ Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae.* Hrsg. von Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum* 2, Hrsg. von Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel, 1863, lk. 21–116, siin lk. 68–70; Johann Renner's *Livländische Historien.* Hrsg. von R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen: Vandenhoeck ▶

vat sõjaseisukorda Leedu suurvürstkonnaga. Ülestõusu puhkedes valitses sõjaseisukord nii Läänemerel kui ka peaaegu kõigil keskaegse Liivimaa välispiiridel.

Konrad Preeni vangistamine

Saksa ordu kroonikad Taani asehalduri vangivõtmisest mõistagi ei kirjuta, sest see näitaks ordu ebasoodsas valguses. Konrad Preeni vangistamise kohta on säilinud vaid kaks allikat. Esimene neist on 17. sajandist pärinev rootsikeelne lühikokkuvõte kunagi Saksa ordu Liivimaa haru arhiivis olnud tänaseks hävinud ürikust.⁴⁷ Tegemist on Konrad Preeni, tema poja ning mitme Taani kuninga teenistuses olnud mehe töötusega mitte tasuda Saksa ordule kätte selle eest, et ordu hoidis neid 212 Riia marga pärast Eestis vangis. Daatumiks on aasta 1344.⁴⁸ Sellise töötuse andsid nad eeldatavasti seoses oma vabastamisega. Et Konrad Preen viibis 5. augustil 1344 Tallinnas,⁴⁹ pidi ta olema vabastatud hiljemalt sama aasta juulis.

Teine allikas on Tartu rae kiri Lübecki raele, mis on kahjuks dateeritud üksnes pühaku päevaga – „antud Kristuse ihu püha oktaavil“.⁵⁰ See võib pärineda üksnes aastatest 1343–1344 (ja seega vastavalt kas 19. või 10. juunist), kuna seal mainitakse valitseva Tartu piiskopina Wescelust, kelle paavst nimetas piiskopiks 1342. aasta 26. augustil ja kes suri 1344. aastal.⁵¹ Kirja dateerimine on äärmiselt oluline, et kindlaks määrata Konrad Preeni vangistamise aega, sest kiri sisaldab kõige hilisemat teadet tema tegevusest asehaldurina.

Tartu rae kiri andis ülevaate Paide linnuses toimunud katses lahendada Tartu linna tüli Konrad Preeniga, keda nimetatakse seal endiseks Tallinna asehalduriks. Eelmise aasta suure paastu ajal (*in quadragesima*) oli asehaldur arreteerinud ühe Tartu ja Lübecki kaupmeeste

► & Ruprecht, 1876, lk. 80–86; Pskovskie letopisi. Vyp. 1–2. Pod red. A. Nasonov. Moskva: Jazyki Russkoj Kul'tury 2000–2003 [Moskva 1941–1955] (Polnoe sobranie russkix letopisej 5), siin vyp. 1, lk. 18–20, vyp. 2, lk. 24–26 ja 92–98; C. von Stern. Dorpat-Pleskauer Kämpfe um die Peipusfischerei 1224–1371. – Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte 5 (1944), lk. 113–115; S. Vahre. Jüriöö, lk. 46–48.

⁴⁷ Tegemist on loeteluga arhivaalidest, mille Rootsi väed 1621. aastal Kuramaa hertsogi arhiivist Stockholmist viisid. Vt. lähemalt: J. Kreem. The Archives of the Teutonic Order in Livonia: Past and Present. – Isabel Cristina Ferreira Fernandes (ed.). Entre deus e o rei. O mundo das Ordens Militares. Vol. 1. Palmela: GEOS, 2018 (Coleção Ordens Militares 8), lk. 57–65; J. Götz. Das Archiv des livländischen Deutschordenszweiges: eine archivgeschichtliche Untersuchung. – R. Biskup, J. Götz, A. Radziwiński (hrsg.). Die Kirche in mittelalterlichen Livland. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019 (Ecclesia clerusque temporibus medii aevi 5), lk. 9–77.

⁴⁸ DD 3/2, nr. 113: *Conradus Preen riddares, dhesz sons och flere konungens i Danmarks betientes försäkringh, att intet willia hempnas dhet dhe för 212 mark rigiske hafwe waret fängsligen fasthaldne aff Orden uthi Estlandh. 1344.*

⁴⁹ Nelja Tallinna toomhärä tunnistus, et Konrad Preeni kaaskonda kuuluv Bernhard ei ole vaimulik, Tallinn, 5. august 1344. – TLA.230 (Tallinna magistraat), 1-I.141; E. Papst, G. von Hansen. Regesten der im Jahre 1875 im Rathause zu Reval wieder aufgefundenen Documente. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 2 (1874), lk. 174–280, siin lk. 193, nr. 70; G. von Hansen. Tallinna linna arhiivi kataloog III, nr. 141; G. von Hansen. Ueber den letzten Urkundenfund im Revalschen Ratsharchiv (November 1875). – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 2 (1874), lk. 147–174, siin lk. 168–169.

⁵⁰ DD 3/1, nr. 329.

⁵¹ LUB 2, nr. 809 on kiri vääralt dateeritud aastasse 1342. Seevastu aastasse 1343 dateerisid selle Hansisches Urkundenbuch. Bd. 3. Bearb. von K. Höhlbaum. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1886, nr. 5 ja LUB 6, regest ad 960. Ettevaatlikult aastasse 1343 või 1344 paigutas kirja DD 3/1, nr. 329.

Juba 19. sajandi keskpaigast alates oli levinud ka kirja dateerimine aastaga 1344. Seda pooldasid E. Bonnell. Russisch-livländische chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410. Leipzig: Zentral-Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, 1967 [St. Petersburg, 1862], I Abtheilung, lk. 137; Est- und Livländische Brieflade. Dritter Theil. Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat. Aus dem Nachlasse von Baron R. v. Toll. Hrsg. von P. Schwartz. Riga – Moskau – Odessa: Deubner, 1879, lk. 42–43; C. Mettig. Bischof Wescelus von Dorpat. – Mitteilungen aus der Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 13 (1886), lk. 85–96; AR 1, nr. 38; U. Masing. 1343: Vaskuks ja vikaaria Lohult, lk. 178–183.

Varasem teade Konrad Preenist pärast vangistusest vabanemist. Tallinna toomhärade Willichinus Albus, Abrahami, Heyno Hanevere ja Gottfried Kruele tunnistus, et rüütel Konrad Preeni kaaskonda kuuluv Bernhard ei ole vaimulik, Tallinn, 5. august 1344. TLA.230, 1-1.141

grupi ja lasknud nad viia Narva linnusesse. Läbi Virumaa Novgorodi teel olnud kaupmeestele heitis Konrad Preen ette, et nad olid liikunud mööda keelatud teid.⁵² Ta lubas kaupmehed ja nende kaubad vabaks üksnes tingimusel, et nad naasevad järgmisteks nelipühadeks Narva linnusesse, hoolimata sellest, kas linnus on müüri ümbritsetud või mitte,⁵³ ning näitavad oma kaubad ette. Kaupmeeste arreteerimisega oli seotud ka Konradi poeg Peter, kes oli oma isa teenistuses.⁵⁴ Nähtavasti nõudis asehaldur, et Novgorodi ja Põhja-Eesti vahel liikuvad kaupmehed peavad käima läbi Narva ja oma kaubad seal ette näitama.⁵⁵

Paides toimunud lepituskatses olid vahekohtunikeks Saksa ordu maameister Liivimaal, Viljandi komtuur, Pärnu komtuur ja Järva komtuur ning Tartu stiftivasallid Woldemar von Dolen ja Johann Üksküll, kuid kohal viibisid ka Tartu piiskop Wescelus ja tema vasall Engelbert von Tiesenhausen. Tartu raadi esindas üks raehärra koos kaaslasega. Vahekohtunike otsuseks oli, et kuna kaupmehed olid teel Novgorodi, millega valitses rahu, siis ei lasu neil mingit süüd ja Konrad Preen oli kaupmeestele ülekohut teinud. Endine asehaldur keeldus otsust tunnustamast ja lepitus jäi saavutamata. Kirja lõpus avaldas Tartu raad kartust, et

⁵² Väliskaupmeestel oli lubatud liikuda vaid nn. vabade teede peal. Vt. A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk. 77–78.

⁵³ Mõeldud on Narva linnuse läänepoolse eeslinnuse rajamist. Vt. A. Tuulse. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat: Dorpater Estnischer Verlag, 1942 (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 33), lk. 66; K. Aluve. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993, lk. 28.

⁵⁴ DD 3/1, nr. 329.

⁵⁵ A. Süvalep. Narva ajalugu I, lk. 14.

Konrad Preen võib rae peale kaevata Taani kuninga või kellegi teise juures ning palus Lübecki rael sel juhul nende eest kosta. Nähtavasti oli Tartu raad kirja kirjutamise ajal veendunud, et asehaldur vabastatakse peatselt. Kuna Konrad vabanes 1344. aastal enne 5. augustit, siis võib eeldada, et ka Tartu rae kiri pärineb sama aasta 10. juunist.

Järelikult arreteeris Taani kuninga asehaldur Novgorodi teel olnud kaupmehed 1343. aasta paastua ajal. Sama aasta 29. aprillil tegid Ojamaal asunud Gudvalla kloostris abt ja Visby dominiiklaste alamprior transsumpti Taani asehalduri Jens Kande (selles ametis teada 1323–1324) ja Taani kuninga Põhja-Eesti nõunike 1323. aasta ürikust, mis tagas turbe läbi Taani kuninga Eestimaa valduste Novgorodi sõitvatele kaupmeestele. Üriku originaal asus Visbys, kõnealune transsumpt aga saadeti Tallinnasse. Eeldatavasti levisid 1343. aasta kevadel kuuldused Konrad Preeni nõudmisest, et Novgorodi reisivad kaupmehed peavad minema läbi Narva linnuse ja oma kaubad ette näitama. Kaupmehed pidasid seda ilmselt oma turbeprivileegide rikkumiseks ja saatsid esimeste Tallinnast läände seilanud laevadega palve Visbysse teha seal asuvast ürikust kinnitatud ärakiri, et proovida selle abil asehalduri nõudmistele vastu seista.

1343. aasta 11. mail andis Tallinnas ühe üriku välja asehalduri asemik (*uices capitanei gerens*) Bertram von Parembeke, kes oli ka kohtunikuks Tallinna linnustes ja Harjumaal.⁵⁶ Kõrgeim kohtuvõim Taani võimu aluses Põhja-Eestis kuulus kuninga asehaldurile, kes ei mõistnud aga alati isiklikult kohut, vaid nimetas vahel konkreetse kaasuse jaoks kohtunikuks mõne kuningliku vasalli.⁵⁷ Antud juhul oli asehaldur nimetanud Bertram von Parembeke ajutiselt enda asemel kohtunikuks nii Tallinna Toompeal asunud Väikese ja Suure linnuse kui ka kogu Harjumaa üle.⁵⁸

Bertram von Parembeke ei saa seega kohe kuidagi pidada Konrad Preeni vangivõtmise järel Põhja-Eesti kuninglike vasallide poolt valitud ajutiseks asehalduriks. Oma volitused tegutseda asehalduri asemikuna oli ta saanud ikkagi asehaldur Konrad Preeni käest,⁵⁹ kes oli otsustanud mõnda aega Tallinnast eemal viibida.

Asehaldur Konrad Preen ja tema poeg Peter viibisid seega 1343. aasta paastua ajal Narvas ja tegelesid sealsele linnusele eeslinnuse ehitamisega. Eeldatavasti olid nad seal ka ülestõusu puhkedes. Järelikult vangistas Saksa ordu nad millalgi ülestõusu ajal.

Arnold Süvalepa arvates leidis see aset alles 1344. aastal, mil ülestõusnud eestlased olevat piiranud Narva linnust. Taani garnisonile appi tulnud ordu väed olevat Narva linnuse okupeerinud ja asehalduri vangistanud.⁶⁰ Süvalep toetus Novgorodi esimesele leetopissile, milles mainitakse eestlaste ülestõusu Tallinna ja Narva piirkondades,⁶¹ ning ühele tänaseks hävinud 1344. aasta ürikule, millest on säilinud üksnes 17. sajandist pärinev üllühike rootsikeelne kokkuvõte: „Mitmed Taani rüütlid Harjus ja Virus kinnitavad, et ordu tuli neile appi Narva piiramisel. 1344.“⁶² Kummaski algallikas pole aga sõnagi juttu ei Konrad Preenist ega ka Narva linnuse okupeerimisest Saksa ordu poolt. Novgorodi leetopiss ei maini midagi

⁵⁶ DD 3/1, nr. 321.

⁵⁷ F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, lk. 103–105 ja 204–205.

⁵⁸ Vrd. A. von Gernet. Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade, lk. 20.

⁵⁹ Samal seisukohal on ka A. von Gernet. Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade, lk. 20; U. Masing. 1343: Vaskuks ja vikaaria Lohult, lk. 149, 175–176. Vrd. F. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, lk. 102, märkus 90.

⁶⁰ A. Süvalep. Narva ajalugu I, lk. 14. Süvalepast sõltumatult (või vähemalt talle viitamata) jõudis ka Uku Masing (U. Masing. 1343: Vaskuks ja vikaaria Lohult, lk. 175–183) järeldusele, et Saksa ordu vangistas Konrad Preeni millalgi 1343. aastal või 1344. aasta alguses seoses Narva linnuse piiramisega.

⁶¹ Novgorodskaja pervaja letopis´ staršego i mladšego izvodov. Pod red. A. Nasonova. Moskva: Jazyki Russkoj Kul´ tury, 2000 [Moskva 1950] (Polnoe sobranie russkix letopisei 3), lk. 357.

⁶² DD 3/2, nr. 112: *Någre danske riddersmäns i Harrien och Wierland betryga att Orden hafwer kommet dhem till hielp uthi Narfwens belågring. 1344.*

Narva piiramise kohta ning üriku kokkuvõttest ei selgu, kes linnust piiras ja kes kaitses.

Novgorodi leetopiss on üleüldse ainus allikas, mis räägib ülestõusu toimumisest Virumaal. Seevastu 1345. aasta 24. jaanuari ürikutes, millega Taani kuninga Eestimaa nõunikud ja vasallid pantisid Narva linnuse üheks aastaks Saksa ordule, osutatakse ülestõusu toimumisele Harjumaal ja kartusele, et midagi sarnast võiks juhtuda ka Narva lähistel.⁶³ Ka teiste Jüriöö ülestõusu allikate järgi hõlmas see üksnes Harjumaad, Läänemaad ja Saaremaad.⁶⁴ Narva piiramist ja Saksa ordu antud abi vasallidele sellega seoses mainitakse ainult ülalnimetatud 1344. aasta ürikus ja mitte kusagil mujal. Seega on meie ees kaks võimalust. Kas Narva piiramine ja Saksa ordu sõjaretk Narva alla on kõigis teistes allikates sihilikult maha vaikitud? Või on 1344. aasta üriku lühikokkuvõtte tegija selle sisu edasiandmisel vea teinud? Eespool analüüsitud Tartu rae kirjas Lübeckile mainitakse eeslinnuse ehitamist Narva linnusele, kasutades selle kohta ladinakeelset verbi *circumvallare*, mis tähendab nii „müüri ümbritsema“ kui ka „sisse piirama“. Ei saa välistada, et 1344. aasta ürikuga tunnistasid kuninglikud vasallid, et Saksa ordu on neid abistanud Narva linnuse eeslinnuse ehitamisel, kuid 17. sajandil ürikust lühikokkuvõtte teinud isik mõistis verbi *circumvallare* ekslikult tähenduses „sisse piirama“. Igal juhul on selge, et kui ülestõus üldse Virumaad puudutas, siis üksnes piiratud ulatuses.

Konrad Preeni jäämine Narva ülestõusu ajal tekitab mitmeid küsimusi. Jääb arusaamatuks, miks ei asunud asehaldur ülestõusnute vastu relvile ega vaidlustanud Taani kuninga Eestimaa nõunike ja vasallide 1343. aasta 16. mai otsust valida Saksa ordu maameister Burhard von Dreileben „meie ja meie maa erakorraliseks eestkostjaks, asehalduriks ja kaitsjaks“⁶⁵ ning anda Tallinna ja Rakvere kuninglikud linnused ordumeistrile Taani kuningriigi krooni nimel hoida.⁶⁶ Ordumeister ise seda positsiooni täitma ei asunud, vaid nimetas Põhja-Eesti ajutise asehalduri ülesannetesse Viljandi komtuuri Goswin von Herike.⁶⁷ Konrad Preeni asemikku Tallinnas Bertram von Parembeket seevastu ei kohta pärast 11. maid enam selles ametis. Rahuläbirääkimisi Rootsi ja Norra kuninga Magnuse ning Soome asehalduri ja Viiburi foogtiga pidasid 1343. aasta mais ja septembris kuninglikud nõunikud, vasallid ja Tallinna linn.⁶⁸ Renneri kroonika järgi osales mai läbirääkimistel ka Goswin von Herike,⁶⁹ kuid dokumentides see ei kajastu. Nähtavasti ei tunnustanud Rootsi pool Saksa ordu kaitsehärrust Põhja-Eesti üle. Asehaldur Konradit ja tema asemikku Bertram von Parembeket ei mainita nende läbirääkimistega seotud ürikutes sõnagagi. Ainus rahuldav seletus neile tõsiasjadele on, et hiljemalt 16. maiks oli Konrad Preen juba Saksa ordu käes vangis.

Paide ordulinnuses hoiti vangis nii Konrad Preeni kui ka tema poega Peterit ja hulka Taani kuninga teenistuses olnud mehi. Kui ordu väed oleksid vangistanud asehalduri Taani

⁶³ DD 3/2, nr. 121–122.

⁶⁴ A. von Transehe-Roseneck. Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23 (1926), lk. 531 ja 543; S. Vahtre. Jüriöö, lk. 63–64.

⁶⁵ Tänan Hesi-Siimets Grossi ja Kerli Krausi abi eest selle tõlke terminoloogilisel täpsustamisel.

⁶⁶ DD 3/1, nr. 322, tsitaat lk. 310: *in nostrum et terre nostre tutorem capitaneum / et defensorem elegimus speciale*.

⁶⁷ DD 3/1, nr. 324 ja 355. Johann Renner's Livländische Historien, lk. 90 järgi valisid „Taani kuninga võimukandjad“ ajutiseks asehalduriks mitte ordumeistri, vaid hoopis Goswin von Herike. See on aga vastuolus 16. mai 1343 ürikuga. 17. sajandist pärit loetelu 1621. aastal Miitavist Stockholmi viidud Saksa ordu Liivimaa harule kuulunud arhivaalidest sisaldab aga märget, et 22. mail 1343 on Taani kuninga Eestimaa vasallid andnud oma asehaldurile volitused eestlaste ülestõus maha suruda (C. von Schirren. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat: Gläser, 1868, lk. 135, nr. 237). Sellele järgneb teade veel ühest sama sisuga ürikust, millele ei ole lisatud daatumit (samas, nr. 238). Eeldatavasti on nr. 238 puhul tegemist 16. mai ürikuga ning seega võib arvata, et 22. mai üriku sisuks võis olla Goswin von Herike valimine ajutiseks asehalduriks. Bartholomäus Hoeneke riimkroonikale toetuva Johann Renneri kroonika jutustus Herike valimisest ja tema volitustest Tallinna ja Rakvere linnusepiirkondades on väga detailne ja võib põhineda dokumentaalsel allikal. Võib-olla võttis Bartholomäus Hoeneke selle sündmuse kirjeldamisel aluseks just 22. mai üriku.

⁶⁸ DD 3/1, nr. 324 ja 355.

⁶⁹ Johann Renner's Livländische Historien, lk. 91.

võimualal, siis jääb mõistmatuks, miks võtsid nad vangi ja viisid Paidesse ka need kuninga teenistuses olnud mehed. Selles valguses näib tõenäolisem, et asehaldur läks koos oma poja ja kaaskonnaga – kelle all peaks mõistma kuninga teenistuses olnud mehi – pahaaimamatult Paide ordulinnusesse ja vangistati seal.

Teatavasti pakkus ordumeister Burchard von Dreileben end vahetalitajaks Harju ülestõusnute ja Taani administratsiooni vahel, kutsudes 4. maiks 1343 Paide linnusesse nii ülestõusnute neli juhti kui ka Tallinna piiskopi. Läbirääkimiste käigus käskis ordumeister aga ülestõusnute kuningad ja nende sulased vangistada. Seepeale puhkenud kähmlus lõppes nende tapmisega Järva foogti sõjameeste poolt ordulinnuse sisehoovis.⁷⁰ Ei saa sugugi välistada, et ka Konrad Preenile saadeti kutse neil läbirääkimistel osaleda ning just seal ta vangistatigi. Keerulisse olukorda sattununa võis ta tõepoolest vähemalt proovida ülestõusnutega lepitust saavutada. Samas on täiesti mõeldav, et ta saabus Paidesse hoopis arutlema ordu sõjalise abi üle ülestõusu mahasurumisel. Eeldatavasti lootis Konrad Preen ise olla ülestõusnute vastu minevate vägede eesotsas.

Selles valguses tekib küsimus, kas ordumeistri vahenduskatse oli algusest peale näiline ja selle tegelik eesmärk oligi võtta nii asehaldur kui ka ülestõusnute liidrid vangi. Välistada seda ei saa. Täiesti mõeldav on seegi, et ordumeister langetas mõlemad vangistamisotsused eksprompt, reageerides läbirääkimiste käigule. Meie ainus teave kõneluste sisust pärineb tendentslikust allikast – Johann Renneri ümberjututusest Saksa ordu vaatenurka esindanud Bartholomäus Hoeneke riimkroonikast⁷¹ –, mis õigustab Põhja-Eesti hõivamist ordu poolt ülestõusu ajal,⁷² ega räägi sõnagi Taani administratsiooni rollist läbirääkimistel. Kroonika järgi olevat ülestõusnute kuningad olnud vastu igasugusele lepitusele Taani võimudega Põhja-Eestis ja pakkunud endid hoopis Saksa ordu võimu alla, millest ordumeister keeldus.⁷³ Kuivõrd on siin tegemist pelgalt tagantjärele kirjutatud õigustusega ja kuipalju tegeliku kajastusega Paides räägitust, on väga keeruline öelda. Eeldatavasti ei soovinud või ei suutnud asehaldur ja ülestõusnute kuningad omavahel kokkuleppele jõuda. Kindel on igal juhul see, et ordumeistri lepituskatse nurjus.

Asehalduri ja ordumeistri vahel võis olla ka muid erimeelsusi, mis ei puudutanud otseselt läbirääkimisi ülestõusu liidritega. Isa ja poeg Preeni ning kuninga teenistuses olnud meeste 1344. aasta üriku järgi oli nende vangistamise põhjuseks 212 Riia marka.⁷⁴ Kahjuks jääb ebaselgeks, kumb pool seda nõudis. Võib ju arvata, et Konrad Preen oli Saksa ordult laenu võtnud, kuid ei maksnud seda õigeaegselt tagasi.⁷⁵ Või nõudis ordumeister Harju ülestõusu mahasurumise eest teatavat rahalist kompensatsiooni, mida asehaldur keeldus tasumast? Niisama võimalik on, et hoopis Konrad Preen nõudis Saksa ordult 212 Riia marga tasumist – mida ordumeister keeldus maksmast – ning ei loobunud sellest nõudest ka ülestõusu olukorras. Ei saa välistada, et asehaldur oli püüdnud ülalmainitud erakorralisi makse koguda ka

⁷⁰ Johann Renner's Livländische Historien, lk. 87–88.

⁷¹ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Toim. S. Vahre. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk. 12–20; A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 49–53; M. Olivier. Zwei Exzerpte aus der „Jüngerer Livländischen Reimchronik“ des Bartholomaeus Hoeneke?, lk. 291–302; A. Selart. Kas Bartholomäus Hoeneke „Liivimaa noorem riimkroonika“ on Jüriöö ülestõusu ajaloo allikas?, lk. 28–32.

⁷² S. Vahre. Jüriöö, lk. 9–10; S. Vahre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken. – B. Jähnig, K. Militzer (hrsg.). Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Münster: LIT Verlag, 2004 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 12), lk. 65–66; A. Selart. Võitlus esivõimu pärast, lk. 147; J. Kreem. Der Aufstand in der Georgsnacht 1343, lk. 384.

⁷³ Johann Renner's Livländische Historien, lk. 88.

⁷⁴ DD 3/2, nr. 113.

⁷⁵ S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 119, joonealune märkus 7; U. Masing. 1343: Vaskuks ja vikaaria Lohult, lk. 176–177 järgi osutab ürik Konrad Preeni võlale Saksa ordu ees, kuid see olevat fiktiivne võlg, mille Saksa ordu mõttes välja ettekäändena asehalduri vangistamiseks.

Saksa ordu käest. Taani kuninga vaatepunktist valdas ordu Järvamaad ju Valdemar II käest saadud annetuse⁷⁶ ja seega samadel alustel kui Põhja-Eestis maid vallanud kloostrid.⁷⁷ Ka ordu ise pole seda tõsiasja eiranud, vaid lasknud Järvamaa annetamise korduvalt kinnitada nii Taani kuningatel kui ka paavstil.⁷⁸

Taani kuninga asehalduri ja tema teenistuses olnud meeste vangistamine oli Valdemar IV suveräänsuse jäme rikkumine, millel oli potentsiaali saada laia kõlapinnaga poliitiliseks skandaaliks. Üksnes Jüriöö ülestõus ning selle mahasurumine Saksa ordu poolt võis selle varju jätta. 1343. aasta jooksul saatis ordumeister Taani kuningale ülevaate ordu tegevusest ülestõusu mahasurumisel ning lasi samasuguseid teavitusi Valdemar IV-le ja paavstile kirjutada ka Tallinna piiskopil, sealsel toomkapiitlil, Põhja-Eesti vasallidel, Tallinna linnal ja Padise abtil, samuti nii Saare-Lääne kui Tartu piiskopil ning Riia linnal ja „Liivimaa seisustel“.⁷⁹ Valdemar IV-le saadetud kirjadest on kahjuks säilinud vaid 17. sajandist pärinevad lühikokkuvõtted, mille järgi oli Saksa ordu ülestõusu mahasurumiseks sunnitud valima ajutise asehalduri.⁸⁰ Kahjuks jääb teadmata, kas neis kirjades õigustati ka Konrad Preeni vangistamist.

Ordumeistri valimine Põhja-Eesti eestkostjaks, kaitsjaks ja ajutiseks asehalduriks 16. mail 1343 võib olla otseselt seotud Konrad Preeni vangistamisega. Saksa ordu kroonikad ja ordu mõjul välja antud ürikud esitavad Põhja-Eesti ja sealse kahe peamise kuningliku linnuse Tallinna ja Rakvere loovutamist Saksa ordu ajutise võimu alla Taani kuninga nõunike ja kuninglike vasallide initsiatiivist lähtunud otsusena, millega ordumeister vastumeelselt nõustus. Erilist tähelepanu pälvis siinkohal Tallinna piiskopi ja toomkapiitli, Gudvalla ja Padise abtide, Tallinna dominiiklaste asepriori, Eestimaa kuninglike nõunike, vasallide ning Tallinna bürgermeistrite ja rae 1343. aasta 27. oktoobri tunnistus, et suutmatuse tõttu ülestõusu ise maha suruda kutsusid nad endale appi Saksa ordu ja palusid ise ordul Põhja-Eesti oma kaitse alla võtta; kõik vastupidised väited olevat väärad.⁸¹ Järelikult kõlasid 1343. aastal hääled, mis vaidlesid sellele tunnistusele vastu ja võisid viidata hoopis ordu-poolsele survele. Kuninglike vasallide korduvad palved Valdemar IV-le saata Põhja-Eestisse uus asehaldur⁸² osutavad nende soovile võimalikult ruttu ordu ajutisest kaitsehärrusest vabaneda. Vasallide vastumeelsus Saksa ordu võimu alla minekule püsis ka Põhja-Eesti müügile järgnenud aastatel.⁸³

Saabunud 1343. aasta mais „päästjana“ sissepiiratud Tallinna alla ja võitnud linna piiranud ülestõusnute väed, seadis ordumeister Burchard von Dreileben Toompeale varjunud kuninglikud nõunikud ja vasallid keerulisse seisu. Harju ülestõusnud olid ka pärast Tallinna

⁷⁶ Diplomatarium Danicum, 1. række (DD 1), 7. bind, 1238–1249. Udg. af N. Skym-Nielsen, H. Nielsen. København: Reitzel, 1990, nr. 9.

⁷⁷ Vt. näiteks Valdemar II ja Erik IV ürikuid kõigile Eestimaa, Virumaa ja Järvamaa elanikele (DD 1/7, nr. 42 ja 44), mis kohustasid tasuma Tallinna piiskopile kümnist kõigil, kel oli neil aladel valdusi läänioiguse või mõne muu õiguse alusel. Muu õiguse alla liigituvad ka kõik need, kes valdasid oma valdusi annetustena. Järelikult ka Saksa ordu.

⁷⁸ Kuningas Abeli (1250–1252) kinnitus: DD 2/1, nr. 45; kuningas Erik VI Menvedi kinnitus: DD 2/7, nr. 162; paavst Innocentius IV (1243–1254) kinnitus: DD 1/7, nr. 113; paavst Martinus IV (1281–1285) kinnitus: DD 2/3, nr. 48.

⁷⁹ S. Vahre. Die Briefe an den Papst über den Estenaufstand 1343, lk. 46–52.

⁸⁰ DD 3/1, nr. 336–338; DD 3/2, nr. 62; S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 122.

⁸¹ DD 3/1 nr. 376, lk. 360–362; LUB 2, nr. 820. Vt. ka S. Vahre. Die Briefe an den Papst über den Estenaufstand 1343, lk. 50–51.

⁸² DD 3/2, nr. 62.

⁸³ C. A. Christensen. Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for slaget af Estland i 1346, lk. 401–404; S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 129–130; G. von Rauch. Schwedens Politik in den baltischen Ländern. – G. von Rauch. Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hannover-Döhren: Hirscheydt 1980 (Beiträge zur baltischen Geschichte 9], lk. 17; I. Leimus. Kes võitis Jüriöö?, lk. 52.

piiranud maleva purustamist niivõrd tugevatel positsioonidel, et Saksa ordu suutis neid võita alles 1343. aasta lõpus ja sedagi üksnes Preisimaalt saabunud abivägede toel.⁸⁴ Samal ajal oli Põhja-Eesti sõjaseisukorras nii Rootsi kuninga kui ka Pihkvaga ning kuninglik asehaldur oli ordumeistri käes vangis. Sellises olukorras ei jäänud kuninglikel vasallidel muud üle, kui aktsepteerida ordumeistri ultimaatumit ja ordu kaitsehärrusega nõustuda.

Renneri kroonika järgi oli ordumeister Burchard von Dreileben „palju selle üle aru pidanud, kuidas ta võiks Tallinna ordu kätte saada“.⁸⁵ Jüriöö ülestõus andis talle selleks ootamatu võimaluse. Valdemar IV oli teatavasti kombeks ebasoodsate kokkulepete sõlmimise ja ratiifitseerimisega võimalikult kaua venitada.⁸⁶ Põhja-Eesti müügile õhutasid teda esmajoones lubadus tasuda Brandenburgi markkrahvile ära oma õe Margrete kaasavara ning vajadus saada raha Taani tuumikala panditud piirkondade väljaostmiseks. Kuninga huvile valitseda Põhja-Eesti üle osutab seevastu tõsiasi, et juba aastal 1355 esitas ta paavstile palve lasta see müügitehing tühistada.⁸⁷ Harjumaa kannatas rängalt Jüriöö ülestõusu ja selle mahasurumise tagajärjel ning ilmselgelt ei olnud erakorraliste maksude kehtestamine Põhja-Eestis selles olukorras enam mõeldav. Saksa ordu nõudis Tallinna ja Rakvere linnuste loovutamise eest oma kulude heastamist, mis tähendas, et sisuliselt jäi Valdemar IV ette valik, kas linnused välja osta või kogu piirkond ordule maha müüa.⁸⁸ Müügiotsus oli kuningale ka diplomaatiliselt kasulik, tagades heade suhete püsimise Brandenburgi markkrahvi ja tolle isa, keiser Ludwig IV-ga.⁸⁹

Valdemar IV reaktsioonist Konrad Preeni vangistamisele puudub meil igasugune info. Küll aga võib arvata, et Preen oli kuninga usalduse kaotanud, sest pärast vangist vabanemist 1344. aasta suvel ei jätkanud ta enam Valdemar IV teenistuses. Võib-olla naasis ta oma kodupaika Mecklenburgis.⁹⁰ Kuningas ei avaldanud pahameelt Saksa ordu suhtes, vaid hoopis tänas ordumeistrit talle osutatud ustavuse ja abivalmiduse eest ülestõusu mahasurumisel ning Põhja-Eesti kaitse alla võtmisel. 1344. aasta 24. juunil nimetas Valdemar IV Põhja-Eestisse uue asehalduri Stig Andersseni,⁹¹ kuid Põhja-Eesti linnused jäid ka edaspidi Saksa ordu valdusse. Niisiis võib Jüriöö ülestõusu ja selle mahasurumise järel tekkinud poliitilist olukorda pidada kaalukeeleks, mis kallutas Valdemar IV otsusele Põhja-Eesti Saksa ordule maha müüa.⁹²

⁸⁴ S. Vahre. Jüriöö, lk. 82–85; S. Vahre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, lk. 2487–2492; S. Vahre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken, lk. 61–69; S. Józwiak. Wyprawa armii krzyżackiej z Prus do Estonii w latach 1343–1344. – *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2002/4 (2002), lk. 496–498.

⁸⁵ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 95.

⁸⁶ S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 53; N. Skyum-Nielsen. König Waldemar V. Atterdag von Dänemark. Persönlichkeit und Politik, lk. 19–20; N. Bracke. Die Regierung Waldemars IV, lk. 80–81; M. Linton. Margrete – Põhjamaade kuninganna 1375–1412. Tallinn: Eesti Raamat, 2002, lk. 64–67.

⁸⁷ N. Skyum-Nielsen. König Waldemar V. Atterdag von Dänemark. Persönlichkeit und Politik, lk. 9–10. Paavsti heakskiit müügi tühistamisele oli vajalik seepärast, et paavst oli 1348. aastal müügitehingu omalt poolt kinnitanud.

⁸⁸ C. A. Christensen. Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for slaget af Estland i 1346, lk. 416.

⁸⁹ S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 136.

⁹⁰ Ajavahemikust 1344–1354 puuduvad Konrad Preeni kohta igasugused teated. 1354. aasta 6. novembril Rosstockis väljastatud üriku (MUB 13, nr. 8003) esineb kolm Konrad Preeni nimelist isikut. Kaks neist olid isa ja poeg, kolmas nende sugulane. Esimene või kolmas võis olla endine Põhja-Eesti asehaldur.

⁹¹ DD 3/2, nr. 62.

⁹² K. Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte der Jahre 1332–1346, lk. 85–91; C. A. Christensen. Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for slaget af Estland i 1346, lk. 396–418; S. Tägil. Valdemar Atterdag och Europa, lk. 118–128; S. Vahre. Jüriöö, lk. 72–74; N. Bracke. Die Regierung Waldemars IV, lk. 211–212; I. Leimus. Kes võitis Jüriöö?, lk. 47–51; J. H. Lind, C. S. Jensen, K. V. Jensen, A. L. Bysted. Taani ristsõjad, lk. 332–336.

Saksa ordu provokatsioon?

Siinkohal ei saa mööda minna võimalusest, et Saksa ordu on mingil moel õhutanud ülestõusu puhkemist Harjus.⁹³ Enn Tarveli nägemuse järgi kavandasid harjulased, läänlased ja saarlased alustada ülestõusuga 30. aprillil 1343, kuid mingil põhjusel – võib-olla Saksa ordu provokatsiooni tõttu – tõusid harjulased üles kaheksa päeva varem, ööl vastu jüripäeva (see on 22.–23. aprilli öö).⁹⁴ See kaheksa päeva tuleneb Marburgi Wigandi kroonika teatest: „mainitud eestlased, harjulased, saarlased, usu tagakiusajad, tahavad kogu Liivimaad laastada, kuidas nad on juba tapnud rüütleid jne. ja kõiki, kes nende kätte sattusid; ja äsja tahtsid nad kallale tungida kõigile kristlastele nende poolt kindlaks määratud päeval, kuid Jumala halastus hoidis selle ära. Nimelt tulid saarlased kokku 8 päeva enne määratud päeva ega viinud täide plaani, nagu harjulased seda olid kavandanud.“⁹⁵ Tarveli arvates on kroonik või selle ladina keelde tõlkija siin hõimunimed segi ajanud ja tegelikult olevat hoopis harjulased varem üles tõusnud. Ülestõusu puhkemist Saaremaal dateerisid Renneri ja Hermann von Wartberge kroonikad Püha Jakobi päeva eelõhtuga. Tarveli arvates osutasid kroonikud apostlite Filippuse ja Jaakobuse päevale 1. mail, kuid Sulev Vahtre järgi hoopis suvisele jaagupipäevale 25. juulil. Vahtre järeldas Marburgi Wigandi teatest kaheksa päeva kohta seda, et harjulased kavandasid uut ülestõusu 1. augustil, kuid saarlased alustasid kaheksa päeva varem: 24. juulil.⁹⁶

Sulev Vahtre argumentatsioon Saaremaa ülestõusu dateeringu osas on minu arvates Enn Tarveli omast veenvam ja seega peab tõdema, et ülestõus Saaremaal toimus siiski alles 1343. aasta juulis. Ilmselt plaanisid Harju ülestõusnud korraldada 1343. aasta augusti algul koostöös saarlastega mingisuguse koordineeritud sõjalise operatsiooni Saksa ordu vastu. Seejuures pole põhjust arvata, et ülestõus oleks Harjus vahepeal vaibunud. Pigem oli algul Taani administratsiooni vastane ülestõus nüüdseks pöördunud hoopis Saksa ordu vastu. Võib-olla seetõttu keskendusidki Saksa ordu kroonikud Liivimaal, kes õigustasid ordu võimu Põhja-Eesti üle, just Taani administratsiooni vastase ülestõusu mahasurumisele maikuus, pöörates vaid põgusat tähelepanu Harju ülestõusu kulgemisele ülejäänud 1343. aasta jooksul. Niisiis peab tõdema, et saarlased liitusid ülestõusuga alles 1343. aasta suvel ja mingit Harju-, Lääne- ja Saaremaa ühisaktsiooni 1343. aasta aprillis ei toimunud. Küll aga algas ülestõus Harju- ja Läänemaal enam-vähem samal ajal.

Provokatsiooni vastu räägib ka tõik, et Saksa ordu oli 1343. aasta alguses sõjaseisukorras nii Leedu suurvürstkonna kui ka Pihkvaga, kusjuures Taani võimu alune Põhja-Eesti oli neis konfliktides ordu liitlane. Usutavasti ei olnud ordumeistri huvides õhutada oma liitlase maa del ülestõusu, mis võis kergesti kanduda – ja kanduski – ka ordu enda valdustesse. Pealegi oli ordumeister ülestõusu puhkemise ajal asunud sõjaretkele Pihkvamaale.⁹⁷ See tõsiasi võib seletada ka ordu kiiret valmidust asuda ülestõusu maha suruma: sõjavägi oli juba kokku kogutud ja selle sai hõlpsasti suunata hoopis Tallinna alla. Niisiis ei ole põhjust rääkida Jüriöö ülestõusu provotseerimisest Saksa ordu poolt. Küll aga andis ülestõus ordumeistrile hea võimaluse Põhja-Eesti enda võimu alla haarata, mida Burchard von Dreileben ka kõhklemata tegi.

⁹³ J. Luiga. Eesti vabadusvõitlus 1343–1345, lk. 95–101. Vt. ka N. Skyum-Nielsen. Estonia under Danish rule, lk. 129; N. Skyum-Nielsen. Die Dänisch-Deutschen und Finnisch-Schwedischen Interessen wegen der Bauren-erhebung in Estland (Jüriöö mäss) in 1343, lk. 112

⁹⁴ E. Tarvel. Saarlaste jaagupipäeva ülestõus 1343. aastal, lk. 10–13. Vrd. E. Tarvel. Eesti rahva lugu, lk. 77–80.

⁹⁵ S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, lk. 2498.

⁹⁶ S. Vahtre. Jaagupipäeva asjus, lk. 30–32. Vt. ka S. Vahtre. Jüriöö, lk. 82; S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, lk. 2488–2491; S. Vahtre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken, lk. 61–64.

⁹⁷ Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae, lk. 70; Die Chronik Wigands von Marburg, lk. 502; S. Vahtre. Jüriöö, lk. 48 ja 65–66.

Järeldused

Taani asehaldur Konrad Preen kogus ülestõusule eelnenud kolmel aastal Põhja-Eestist erakorralisi makse, et toetada kuningas Valdemar IV püüdlusi osta välja Taani kuningriigi panditud alad. Maksu kehtestamine sai olla mõeldav üksnes Põhja-Eesti kuninglike nõunike ja Tallinna piiskopi heakskiidul, keda võis sellega nõustuma ajendada soov veenda kuningat mitte müüma piirkonda Saksa ordule.

Erakorraline maksustus puudutas kõiki ühiskonnagruppe ja võis olla üheks oluliseks ajendiks ülestõusu puhkemisele Harjus 1343. aasta kevadel. Oletatavasti algas ülestõus alles pärast seda, kui maksukoormust vastustanute saatkonna käik Taani kuninga juurde osutus ebaedukaks. Ülestõusnute ühiskondlik kuuluvus on ebaselge, kuid vaieldamatult ei olnud tegemist pelgalt talupoegadega ning igal juhul oli nende seas vähemalt üks sakslane. Maksustus ei olnud kindlasti ainus ülestõusu põhjus ning sugugi mitte kõik maksustuse vastased ei võtnud ülestõusust osa. Eeldatavasti tõusid üles need, kes olid ka muudel põhjustel rahulolematud Taani administratsiooniga või kelle jaoks oli erakorralisest maksustusest vabanemine olulisem kui jäämine Taani kuninga võimu alla. Harju ülestõus oli niisiis suunatud Valdemar IV ja Taani administratsiooni vastu, mitte üksnes Põhja-Eesti mõjukate vasallide vastu.

Ajalookirjutuses levinud seisukoht, nagu oleks Konrad Preen langenud Saksa ordu kätte vangi enne Jüriöö ülestõusu puhkemist, on väär. Asehaldur viibis 1343. aasta paastuajal Narva linnuses ja vangistati Saksa ordu poolt alles ülestõusu ajal. Tagantjärele vaadates näib kummaline asehalduri valik keskenduda idapiiri kaitsesele ja sõjale Pihkvaga olukorras, kus Põhja-Eestis oli kujunenud ulatuslik vastuseis Taani administratsioonile. 1343. aasta paastuajal puhkenud erimeelsused Konrad Preeni ja kaupmeeste vahel võisid samuti omada teatavat mõju ülestõusu puhkemisele. Asehalduri tegevusega rahulolematute inimeste hulga kasvamine võis ju suurendada ülestõusnute ootusi edule. Ka asehalduri pikem viibimine Tallinnast eemal võis olla ajendiks ülestõusu puhkemisele just Harjus ja alustamisele just 1343. aasta kevadel. Võib-olla uskusid ülestõusnud, et sellises olukorras on neil kõige paremad võimalused Tallinna linna ja Toompea linnuse vallutamiseks.

Konrad Preeni vangistamise aeg ei ole teada, kuid tõenäoliselt toimus see seoses 4. mail 1343 Paide linnuses toimunud läbirääkimistega, mille tulemusena tapeti ka ülestõusnute neli kuningat ja nende kolm sulast. Ordumeister Burchard von Dreileben organiseeris Paide kohtumise, pakkudes end vahetalitajaks Harju ülestõusnute ja Taani administratsiooni erimeelsuste lahendamisel. Viimase ainsa esindajana on Renneri kroonikas mainitud Tallinna piiskoppi, kuid oletatavalt osales läbirääkimistel ka asehaldur Konrad Preen.

Nii ülestõusnute kuningate tapmist kui ka Taani asehalduri vangistamist võib pidada osaks ordumeistri kavatsusest kasutada ülestõusu ära, et kindlustada oma huve Põhja-Eestis. Ülestõusu mahasurumise käigus õnnestus tal survestada Põhja-Eesti kuninglikke nõunikke ja vasalle valima end piirkonna eestkostjaks ja ajutiseks asehalduriks ning loovutama ordu kätte sealsed peamised halduskeskused – Tallinna ning Rakvere kuningliku linnuse. Burchard von Dreilebeni plaani kroonis edu. Ülestõusu järgsetes poliitilistes oludes soostus Taani kuningas Valdemar IV viimaks Põhja-Eesti Saksa ordule maha müüma.

Artikkel on valminud Carlsbergi sihtasutuse (Carlsbergfondet) rahastatud uurimisprojekti „HM Queen Margrethe II distinguished research fellowship on Danish-Estonian common history“ raames.